

วารสารพุทธศิลปกรรม
JOURNAL OF BUDDHIST ARTS

04

ISSN : 2697-6099 (ONLINE)

ปีที่ 4 ฉบับที่ 2 | กรกฎาคม - ธันวาคม 2564 |
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

การเลี้ยงผีขุนน้ำ: มิติทางพระพุทธศาสนา

Offering Sacrifices to Khunnam Spirit : Dimensions of Buddhism

พระอธิการจรัส อภินนโท

Phar Athikarn Charan Abhinando

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่
Mahachulalongkornrajavidyalaya University Chiang Mai

สยาม ราชวัตร

Sayam Ratchawat

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

Faculty of Humanities, Chiangmai University

Corresponding Author, Email: pharathikarncharan@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิชาการนี้ มีจุดประสงค์เพื่ออธิบายการเลี้ยงผีขุนน้ำในมิติทางพระพุทธศาสนา ผลการศึกษา พบว่าการเลี้ยงผีขุนน้ำเป็นประเพณีทางด้านการอนุรักษ์ต้นไม้และต้นน้ำแบบหนึ่งของชาวล้านนาในอดีต ที่ดำรงชีวิตด้วยการทำการเกษตร ซึ่งเชื่อว่าเทวดาอารักษ์สามารถบันดาลให้น้ำน้อยน้ำมากได้ และคิดว่าผู้กำอำนาจนั้นคือ “ขุนน้ำต้นน้ำ” ดังนั้นจึงมีการบวงสรวงขอให้ผีขุนน้ำเพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์เป็นประจำทุกปี และพระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นสถาบันหนึ่งของสังคมอันมีหน้าที่ให้การศึกษอบรมสั่งสอนพุทธศาสนิกชนของตนให้มีจิตสำนึกที่ดีต่อเพื่อนมนุษย์ ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม โดยการใช้หลักธรรมที่ปรากฏในพระไตรปิฎกเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้ชุมชนรู้จักที่จะเข้าใจธรรมชาติ และช่วยกันอนุรักษ์ สืบต่อกันมาจนเป็นประเพณีอันดีงาม สอดคล้องกับวัฒนธรรมการรักษาต้นน้ำที่มีผีขุนน้ำต้นน้ำเป็นผู้รักษา

คำสำคัญ: พระพุทธศาสนา, การเลี้ยงผีขุนน้ำ

Abstract

This academic article aims to explore the practice of Khun Nam spirit worship in the context of Buddhism. The findings reveal that Khun Nam spirit worship was a traditional form of water and tree conservation practiced by ancient Lanna communities who relied on agriculture for their livelihood. These communities believed that guardian deities held sway over water abundance, and they identified these deities as “Khun Nam spirits of the headwaters.” Consequently, annual rituals were performed to appease these spirits and ensure bountiful harvests. Buddhism, as a social institution, played a crucial role in educating and nurturing the moral compass of its adherents, guiding them towards compassion for fellow humans, nature, and the environment. Drawing upon the principles enshrined in the Tripitaka, Buddhism instilled in communities an understanding of nature and a sense of shared responsibility for its conservation. This legacy has endured, shaping a beautiful tradition that aligns with the cultural values of watershed protection, where Khun Nam spirits are revered as guardians of water sources.

Keywords: Buddhism, Khunnam Spirit.

บทนำ

ชาวล้านนาแต่เดิมที่มีอาชีพทำการเกษตรกรรม ต้องอาศัยน้ำจากลำห้วย ลำธาร ลำคลองในการเกษตร บางปีฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาลก็ทำให้ขาดแคลนน้ำ จึงเกิดความเชื่อว่ามีเทวดาอารักษ์บันดาลให้น้ำน้อยน้ำมากได้ และคิดว่าผู้มีอำนาจนั้นคือขุนน้ำต้นน้ำ ดังนั้น จึงมีการบวงสรวงขอให้ผีขุนน้ำได้เมตตาแก่ชาวบ้านผู้ทำการเกษตร เพื่อให้ชาวบ้านได้ผลผลิตที่ดีสามารถเลี้ยงตนเองและครอบครัวให้มีความสุข คำว่า “ผีขุนน้ำ” สามารถแยกความหมายได้คือ “ผี” หมายถึงเอวัญญาณหรือสิ่งที่สิงสถิตอยู่ในที่บริเวณนั้น คำว่า “ขุน” หมายถึงความเป็นต้นตอ, ประธานหรืออารักษ์ คำว่า “น้ำ” หมายถึงแม่น้ำลำคลอง

(มณี พยอมยงค์, 2543: 119) ดังนั้น “ผีขุนน้ำ” จึงหมายถึงเอาอารักษ์ประจำต้นน้ำแต่ละสาย ซึ่งสิ่งสถิตอยู่บนคอยสูงอันเป็นต้นแม่น้ำทั้งหลายที่มักจะอยู่ตามใต้ต้นไม้ใหญ่ ๆ ผีขุนน้ำที่อยู่ต้นน้ำแม่ใดจะได้อาศัยตามนั้น เช่น ขุนคอง ขุนงัด ขุนดำ ขุนลาว ขุนออน เป็นต้น (รังสรรค์ จันต๊ะ, 2551: 32-45)

“ผีขุนน้ำ” จึงเปรียบเสมือนผู้ทำหน้าที่รักษาต้นน้ำลำธาร ซึ่งน้ำเป็นปัจจัยที่สำคัญในการทำการเกษตรเป็นอย่างมาก ถ้าปีไหนมีน้ำไหลจากขุนน้ำมากเกินไปจะเกิดน้ำท่วมไร่นา ถ้าปีไหนมีน้ำน้อยข้าวกล้าในนาตายเพราะขาดน้ำ ชาวล้านนาแต่ก่อนในอดีตมีความเชื่อว่าเหตุที่จะทำให้ให้น้ำน้อยหรือน้ำมากอยู่ที่ผีขุนน้ำถ้าปีไหนมีการเลี้ยงดีพลีลูก (พลี คือ การบวงสรวง เครื่องบวงสรวง ส่วย การบูชา (ตามแบบมี 5 คือ ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ อดิพลี ต้อนรับแขก เปตพลี ทำบุญอุทิศให้ผู้ตาย ราชพลี ถวายเป็นหลวง มีเสียภาษีอากร เป็นต้น เทวดาพลี ทำบุญอุทิศให้เทวดา และแบ่งเป็น 2 อย่าง คือ ธรรมพลี อุทิศกุศลให้ และ อามิสพลี ให้สิ่งของ) ปีนั้นจะมีน้ำพอดีในการเพาะปลูกจึงมี “ประเพณีเลี้ยงผีขุนน้ำ” (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2552:133) จึงถือว่าผีขุนน้ำมีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของชาวล้านนาเป็นอย่างมาก จึงควรอย่างยิ่งที่จะทำการศึกษาลงละเอียด เพื่อทราบถึงแนวคิด พิธีการ ของการเลี้ยงผีขุนน้ำ

ประเทศไทยนั้นมีลักษณะของชุมชนอยู่อย่างกระจัดกระจาย เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ หรือชนเผ่าต่าง ๆ ลักษณะความเชื่อที่พบได้ในสังคมไทยจะไม่มีลักษณะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เพราะในแต่ละชุมชนต่างก็มีระบบความเชื่อเป็นของตัวเอง ดังนั้น การที่จะหล่อหลอมชุมชนต่าง ๆ ที่มีวัฒนธรรม ประเพณีหลากหลายเหล่านี้ ให้เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ต้องอาศัยระบบความเชื่อที่มีประสิทธิภาพ มีเหตุผล เพื่อก่อให้เกิดการยอมรับจากชุมชนต่าง ๆ ที่มีความหลากหลายทางความคิดและวัฒนธรรม เมื่อสังคมพัฒนาเป็นบ้านเป็นเมือง จนกระทั่งทุกวันนี้ ลักษณะของพิธีกรรมความเชื่อต่าง ๆ อาจมีความคล้ายคลึงกันเพราะความเลื่อนไหลของวัฒนธรรม หรือแตกต่างกันบ้างตามบริบทของสังคม วัฒนธรรมและ ประเพณีของท้องถิ่นนั้น ๆ ส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวความเชื่อในเรื่องของผี เทวดาอารักษ์ ความเชื่อในประเพณีท้องถิ่น ความเชื่อในเรื่องพระพุทธศาสนา ฯลฯ

เมื่อพิจารณาถึงบริบททางสังคมของชาวล้านนาแล้ว เป็นสังคมชาวพุทธที่มีอาชีพทางการเกษตรเป็นหลัก ซึ่งระบบชลประทานยังไม่เจริญหรือครอบคลุมพื้นที่ทางการเกษตร ดังนั้นจึงต้องอาศัยน้ำจากธรรมชาติ ประกอบกับพื้นที่ส่วนใหญ่ของล้านนานั้น จะมี

ภูเขาใหญ่น้อยมากมายทำให้เกิดความหลากหลายทางชีวภาพ มีคติความเชื่อเรื่องผีขุนน้ำ โดยเชื่อว่าผีผู้มีอำนาจในการบันดาลความเป็นไปของน้ำที่ใช้ในการเกษตร คือผีขุนน้ำ จึงเกิดประเพณีเลี้ยงผีขุนน้ำ เป็นการแสดงให้เห็นความผูกพันและถึงความกตัญญูต่อดินน้ำ สายน้ำ ลำธารลำห้วย น้อยใหญ่ ที่รวมตัวกันเป็นแม่น้ำสายใหญ่ให้ชาวบ้านได้อาศัยทำมาหากิน โดยเฉพาะในเขตอนุรักษ์ต้นไม้ต้นน้ำ เนื่องจากประชากรส่วนใหญ่ ทั้งพื้นที่ราบและพื้นที่สูง ยังมีอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก จึงต้องมีการพึ่งพาอาศัยน้ำจากแม่น้ำลำธารในการทำเกษตรกรรม และเพื่อเป็นการอนุรักษ์สืบสานวัฒนธรรมประเพณีให้ดำรงอยู่ตลอดไป

พระพุทธศาสนากับการอนุรักษ์

พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันหนึ่งของสังคม มีหน้าที่ให้การศึกษอบรมสั่งสอนพุทธศาสนิกชนของตนให้มีจิตสำนึกที่ดีต่อเพื่อนมนุษย์ ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม องค์การพุทธศาสนาไม่มีเครื่องมือมากพร้อมที่จะช่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและธรรมชาติได้โดยตรงอย่างบางหน่วยงาน แต่ก็มีพุทธธรรมเป็นแสงสว่างส่องใจให้แก่มนุษย์ได้มองเห็นตนเอง พฤติกรรมของตนเอง ปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของตนเอง เปลี่ยนแปลงชีวิตตนเอง ให้มีคุณค่าเกิดมาไม่ได้สร้างสรรค์อะไรแก่โลกมาก แต่ไม่สร้างความหายนะแก่โลกมากนักก็น่าจะพอใจได้

ความสูญเสียของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม นอกจากจะมีสาเหตุมาจากพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์ที่เป็นรูปธรรมอันเป็นที่ทราบกันอยู่โดยทั่วไปแล้ว ความคิดที่ปราศจากปัญญา ขาดวิจรรย์ญาณในการมองปัญหาอย่างเป็นกระบวนการและระบบ ก็เป็นสาเหตุสำคัญแห่งการทำลายธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมไม่น้อย ที่เห็นชัดเจนก็คือ ป่าไม้ของแต่ละประเทศที่ค่อย ๆ เหลือน้อยลงทุกที เพราะมนุษย์ทำลายป่าหรือแม้กระทั่งรัฐบาลเอง คิดเพียงทรัพย์สินเงินทองที่ได้รับจากป่าเป็นมูลค่าเทียบ ที่สมมติกันขึ้น โดยขาดการคำนึงต่อไปว่า เมื่อป่าหมดไปแล้วผลกระทบอะไรจะตามมา แต่พวกเขาคิดเพียงว่า เมื่อป่าหมดพวกเขายังคงร่ำรวยอยู่ดีมีสุข น้ำในแม่น้ำลำคลองหลายสายในตัวเมืองใหญ่ ๆ ที่กำลังจะเน่าอย่างพร้อมเพรียงกัน ในขณะนี้ มีสาเหตุมาจากบรรดาเจ้าของธุรกิจอุตสาหกรรมและรัฐบาลมองปัญหาเฉพาะหน้าว่าเมื่อประเทศมีโรงงานอุตสาหกรรมมากขึ้น ความยากจนจะลดลง ประชาชนจะมีความสุขมากขึ้น แต่ไม่ได้คิดถึงไปอย่างกระบวนการจนครบวงจรว่า โรงงานอุตสาหกรรมเหล่านั้นจะปล่อยน้ำเสียลงในแม่น้ำแล้วน้ำจะเน่าปลาจะตาย นานไปน้ำอุปโภคบริโภคจะขาดแคลนไปทั่ว

ประเทศอุตสาหกรรมทั้งหลาย ประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศแม้จะมีเงินมหาศาลแต่ถ้าต้องดื่มน้ำเน่าที่เต็มไปด้วยเชื้อโรคก็คงจะหาความสุขไม่ได้ โรงงานอุตสาหกรรมทั้งหลายนอกจากจะสร้างความซอกซำให้แก่แม่น้ำลำคลองอย่างทั่วถึงแล้ว ในขณะนี้ก็ยอมรับกันแล้วว่าปฏิกริยาเรือนกระจก ซึ่งทำให้อุณหภูมิร้อนขึ้นทุกวัน ก็มีสาเหตุมาจากควันพิษที่ปล่อยออกมาจากโรงงานอุตสาหกรรม เมื่อมนุษย์ต้องเผชิญหน้ากับความแห้ง เพราะไม่เหลือป่าให้ความชุ่มชื้นอีกต่อไปแล้ว น้ำในแม่น้ำลำคลองก็เน่าไปหมด อากาศบริสุทธิ์ที่หายใจก็กลายเป็นอากาศมีพิษ ชีวิตของมนุษย์ก็จะมีความปลอดภัยน้อยลง มีความสุขน้อยลงแต่ความทุกข์กลับทับถม ทวีคูณประดังเข้ามาทุกด้าน เหล่านี้คือผลอันเกิดจากการกระทำของมนุษย์ที่ขาดความพร้อมในด้านนามธรรม ขาดสติสัมปชัญญะที่ถูกต้อง ขาดความเห็นต่อสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติที่ถูกต้อง ปัญญาแห่งการมองสรรพสิ่งตามความเป็นจริงอย่างถึงแก่นครบวงจรเป็นกระบวนการ

ด้านคำสอนทางพระพุทธศาสนานั้น เป็นศาสนาแห่งการดำเนินชีวิตตามทางสายกลาง หลักคำสอนส่วนใหญ่มุ่งให้บุคคลดำรงชีวิตในทางที่เหมาะสม ไม่ตึงเกินไปและหย่อนเกินไป การดำเนินการทุกอย่างให้คำนึงถึงความพอดีเป็นสิ่งสำคัญ ข้อนี้รวมเอาการรู้จักใช้บริโภค และบริโภคอย่างพอเหมาะไม่มากเกินไป โภชนะมัตตัญญูตา (ม.ม. (ไทย) 13/24/27) จึงกล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนาไม่ส่งเสริมให้มีการนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้มากเกินไป พอดี โลกปัจจุบันนี้กำลังประสบกับปัญหาสิ่งแวดล้อมหลายด้าน เนื่องจากมนุษย์บริโภคทรัพยากรธรรมชาติมากเกินไป มนุษย์ไม่รู้จักใช้ชีวิตอย่างเหมาะสม และกลมกลืนกับธรรมชาติ มีการทำลายธรรมชาติมากเกินไปกว่าที่ควรจะเป็น

น้ำเป็นธาตุหนึ่งที่สำคัญในบรรดาธาตุ การให้น้ำดื่มแก่ผู้กระหายเป็นบุญกุศลตรงข้าม ถ้าหากมนุษย์ทำให้น้ำเป็นพิษ พวกเขาจะได้รับผลกระทบ การรักษาแหล่งน้ำบริโภคอุปโภคมีความสำคัญไม่น้อย ในเรื่องนี้พระพุทธเจ้าได้ทรงบัญญัติสิกขาบทว่า “พึงทำความสำเหนียกว่า เราจักไม่ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ หรือบ้วนน้ำลาย ลงในน้ำ” (วิ.มहा. (ไทย) 2/653/733) ต่อเมื่อเกิดเหตุสุตวิสัยกับภิกษุอาพาธ พระองค์ทรงวางอนุบัญญัติว่า “ภิกษุพึงทำการศึกษว่าเราไม่อาพาธ จักไม่ถ่าย อุจจาระ ปัสสาวะ หรือ บ้วนน้ำลายในน้ำ” (วิ.มहा. (ไทย) 2/654/734)

สิกขาบทนี้มีจุดประสงค์ชัดเจนในการรักษาน้ำให้บริสุทธิ์เอาไว้ให้เพื่อนมนุษย์ได้ใช้นานๆ มองตามบทบัญญัติก็จะพบว่า พระภิกษุโดยปกติก็ไม่มีทรัพย์สินอันใดหรือกิจกรรมใดๆ ที่จะสร้างมลพิษให้กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้ คงมีแค่สิ่งสกปรกอันมีอยู่ตามธรรมชาติภายในกายที่จะต้องถ่ายออกมาทิ้งข้างนอกเท่านั้น สถานที่ถ่ายจึงต้องเป็นที่ที่เหมาะสม ห้ามถ่ายลงแม่น้ำเป็นอันขาด ในกรณีที่ภิกษุอาพาธหรือป่วยได้รับการยกเว้น เพราะผู้ที่ป่วยไข้หรืออาพาธนั้น บางครั้งระบบการขับถ่ายของร่างกายไม่สามารถจะควบคุมได้ เช่น ฉันทยาถ่ายแล้วนั่งเรือมาในแม่น้ำจะขึ้นฝั่งก็คงจะไม่ทันการ ต้องตัดสินใจปล่อยไปในแม่น้ำเพราะความจำเป็น แล้วจะได้ระมัดระวังไม่ให้เกิดขึ้นอีก

เป็นที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งว่า ธรรมะที่พระพุทธเจ้าตรัสกิติ วินัยที่ทรงบัญญัติไว้ กิติ ล้วนตั้งอยู่บนพื้นฐานแห่งความเป็นจริง ใครก็ตามปฏิบัติแล้วก็จะพบกับชีวิตที่ปกติสุข สอดประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ ไม่เบียดเบียนไปจากธรรมชาติ การปฏิบัติผิดธรรมะ ผิดวินัยเสียอีกที่ยิ่งดูไปก็ยิ่งผิดธรรมชาติ สวนทางกับธรรมชาติ เช่น การดื่มสุราเป็นเรื่องผิดธรรมชาติ เพราะร่างกายโดยปกติไม่ต้องการสุรา การสูบบุหรี่เป็นพฤติกรรมที่ผิดธรรมชาติ เพราะตามธรรมชาติร่างกายไม่ต้องการควันพิษเช่นนั้น แต่ต้องการอากาศบริสุทธิ์ แนวความคิดจากสิกขาบทเหล่านี้ ล้วนสามารถนำมาเป็นพื้นฐานแห่งความคิดและสร้างจิตสำนึกอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมได้เป็นอย่างดี พระพุทธองค์พยายามเน้นให้พระสงฆ์เป็นผู้นำแห่งการปฏิบัติตนในแง่การอนุรักษ์น้ำ ไม่กระทำการใดๆ อันจะเป็นแบบอย่างแห่งการทำลายน้ำในลักษณะเป็นวงกว้างดังสิกขาบทในพระวินัยว่า ครั้งหนึ่ง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงติเตียนพระภิกษุที่ลงเล่นน้ำอยู่ในแม่น้ำจรดตีความว่า “ภิกษุทั้งหลาย ไฉนเล่า พวกเธอจึงได้เล่นน้ำกัน การกระทำของพวกเขา นั้นไม่เป็นไปเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใสแล้ว หรือเพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว” ทรงบัญญัติสิกขาบท ภิกษุต้องอาบัติปาจิตตีย์ เพราะเล่นน้ำ (วิมหา. (ไทย) 2/336/47) ที่ชื่อว่า เล่นน้ำ น้ำลึกพันข้อเท้าขึ้นไป ภิกษุมีความประสงค์จะรื่นเริง ดำลงกิติ ผุดขึ้นกิติ ว่ายน้ำกิติ ต้องอาบัติปาจิตตีย์

แนวคิดนิเวศวัฒนธรรมได้สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์และทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งปัจจัยด้านกายภาพและปัจจัยด้านสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจนำมาเป็นตัวกำหนด การพิจารณาถึงสถานที่ที่มีความเหมาะสม ทั้งต่อการอยู่อาศัยและการทำมาหากิน รวมถึง ความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการตั้งถิ่นฐาน อันแสดงให้เห็นถึงการปรับตัวให้เข้ากับลักษณะ สิ่งแวดล้อมในทรัพยากรธรรมชาติ โดยมีความมุ่งหวังเพื่อให้ตนมี

ชีวิตอยู่รอด เป็นการ รักษาไว้ซึ่งความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากร และการแสดงออก ซึ่งความผูกพันทั้งในฐานะ ของผู้ใช้ประโยชน์และผู้รักษาไว้ให้คงอยู่ นอกจากนี้ ยังมีการนำความเชื่อเกี่ยวกับผี มาใช้เพื่อการจัดการทรัพยากรน้ำ เช่น การเลี้ยงผีขุนน้ำ ผีขุนน้ำ คือ สิ่งที่สถิตอยู่ตามต้นน้ำ เพื่ออารักขต้นน้ำลำธาร เพื่อช่วยบันดาลให้น้ำไหลออกจากตาน้ำตลอดเวลาไม่ขาดสาย เพื่อให้การทำนาเป็นไปด้วยดีตลอดฤดูกาล ในภาคเหนือก่อนเอาน้ำเข้านา จะมีการไหว้ผีน้ำ เรียกว่า พิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ ผีเหมือง ผีฝาย ผีห้วย เพื่อขออนุญาตใช้น้ำในการเกษตรกรรม เป็นการแสดงความกตัญญูต่อธรรมชาติ ที่เอื้ออำนวยความอุดมสมบูรณ์ให้มนุษย์ ให้มองเห็นความ สำคัญของธรรมชาติที่มีต่อมนุษย์

พิธีกรรมการเลี้ยงผีขุนน้ำ

พิธีการเลี้ยงผีขุนน้ำเป็นพิธีที่ชาวบ้านจะร่วมกันทำในชุมชน จึงแฝงไว้ด้วยกุศโลบายเพื่อให้เกิดความสามัคคี ให้รู้จักเสียสละเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม การเลี้ยงผีขุนน้ำให้ความสำคัญและ แสดงความขอบคุณผีขุนน้ำที่ปกปักรักษาป่าไม้ ที่เป็นต้นน้ำลำธารให้ชาวบ้านมีน้ำเพื่อใช้ในการทำการเกษตร เช่น ทำนา ทำไร่ และ เป็นการเตรียมตัวเพื่อรับฤดูกาลทำการเกษตร และร่วมมือกันในการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ ของการใช้น้ำ ช่วยกันขุดลอกเหมืองฝาย มีการจัดเตรียมอุปกรณ์ในการทำการเกษตรให้พร้อม เมื่อถึงเดือน 8 เดือน 9 เหนือ (ประมาณเดือน พฤษภาคม-มิถุนายน) ชาวบ้านจะจัดทำพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำกันเป็นประจำทุกปี โดยผู้ที่เป็นหัวหน้า ในพิธี คือ แก่ฝายหรือผู้ดูแลเหมืองฝาย ซึ่งทำหน้าที่ควบคุมหรือจัดสรรการใช้น้ำแก่เกษตรกร ในเขตท้องที่รับน้ำจากฝาย แก่ฝายจะเรียกประชุม ลูกฝาย หรือเกษตรกรผู้ใช้น้ำเพื่อหาฤกษ์ยาม ที่เหมาะสม เมื่อถึงวันกำหนดสมาชิกก็จะได้เตรียมเครื่องสังเวดต่างๆ พากันไปยังหอดผีขุนน้ำ ซึ่งเป็นสถานที่ประกอบพิธีการประกอบพิธี มักนายนก็จะกล่าวคำอัญเชิญผีมากินโภชนาหาร ที่ชาวบ้านนำมาเลี้ยง เมื่อกล่าวคำเสร็จแล้ว อาจารย์ก็จะนำข้าวปลาอาหารเหล่านั้นยกขึ้น วางไว้บนหอดผี และทิ้งระยะให้เวลาผ่านไป ข้าวรูปหมดดอก ขณะที่รอผีรับเครื่องสังเวदनั้น ชาวบ้านซึ่งอยู่ในบริเวณพิธีก็จะพากันกินข้าว ปลาอาหาร จนกว่าจะบ่ยได้เวลาอันสมควร ก็จะชวนกันกลับเป็นอันเสร็จพิธีดังนั้นจะเห็นว่า ประเพณีการเลี้ยงฝายหรือผีขุนน้ำนี้ นอกจาก จะมีความสำคัญในด้านเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว จิตใจ ทำให้เกษตรกรเกิดกำลังใจในการทำ การเกษตรแล้ว ยังช่วยปลูกจิตสำนึกให้

เกษตรกร เห็นความสำคัญของแหล่งต้นน้ำลำธาร (สำนักงานวัฒนธรรมจังหวัดลำพูน, [ออนไลน์], [30 สิงหาคม 2559])

แต่เดิมต้นฤดูทำนามาถึง เมื่อเข้าเดือน 9 เหนือ (เดือนมิถุนายน) จะมีการเลี้ยงผีขุนน้ำที่บริเวณต้นน้ำของแม่น้ำแต่ละสายเช่นจังหวัดเชียงใหม่จะเลี้ยงที่ต้นแม่น้ำปิงที่ดอยเชียงดาว อำเภอเชียงดาว ต่อมาชาวไร่ชาวนาจะเลี้ยงผีขุนน้ำที่บริเวณหัวฝายของแต่ละฝาย เช่น บริเวณหอชัยห้วยขุนน้ำต้นน้ำแม่ตึบ หมู่ที่ 10 บ้านหนองหอย ตำบลมะเขือแจ้ อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน เป็นต้น ปัจจุบันชาวไร่ชาวนายังคงรักษาการทำฝายกันน้ำไว้อย่างเดิม แต่ก่อนการทำไร่นาส่วนใหญ่ใช้น้ำตามระบบชลประทานอ่างเก็บน้ำแม่ตึบ และประเพณีการเลี้ยงผีขุนน้ำยังคงรักษาไว้ เพื่อความสามัคคีในหมู่คณะศรัทธาประชาชนบ้านหนองหอยสืบต่อไป

ความสำคัญของการเลี้ยงผีขุนน้ำ

เพื่อแสดงความขอบคุณผีขุนน้ำที่ปกปักรักษาป่าไม้ที่เป็นต้นน้ำลำธารให้ชาวบ้านมีน้ำเพื่อใช้ในการทำการเกษตร เช่น การทำนา การทำไร่ เพื่อเป็นการเตรียมตัวเพื่อรับฤดูการทำการเกษตร เพื่อร่วมมือกันในการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ของการใช้น้ำ โดยช่วยกันขุดลอกเหมืองฝายจัดเตรียมอุปกรณ์ในการทำการเกษตรให้พร้อม

เครื่องประกอบพิธีกรรมการเลี้ยงผีขุนน้ำ บริเวณหอชัยห้วยขุนน้ำต้นน้ำแม่ตึบฯ

ชะลอม 3 ใบขนาดเส้นผ่าศูนย์กลาง 12 นิ้ว สำหรับบรรจุเครื่องสังเวยบูชา ประกอบด้วย เทียน 4 เล่ม ดอกไม้ 4 ดอก พลุ 4 กรวย หมาก 4 คำ ช่อ (ธงสามเหลี่ยมขนาดเล็ก) สีขาว 8 ผืน มะพร้าว 2 ทะลาย กล้วย 2 หวี อ้อย 2 เล่ม หม้ออลูมิเนียมใหม่ 1 ใบ แกงส้ม แกงหวาน อาหาร 7 อย่าง หัวหมู เหล้าไห ไก่ต้ม (ไก่ต้ม 1 คู่) สุราขาว 1 ขวด ทั้งให้มีเมี่ยงบุหรืครบถ้วน

ขั้นตอนการประกอบพิธีกรรมการเลี้ยงผีขุนน้ำ

เริ่มต้นจากการมีประชุมร่วมกัน ล่วงหน้า 30 วัน ระหว่างลูกเหมือง (หมายถึงผู้ที่ใช้น้ำในแม่น้ำทำการเกษตร) เพื่อหาวันประกอบพิธีกรรม ตรงกับวันเสาร์ ที่ 2 เดือนกรกฎาคม 2559 (แรม 13 ค่ำ เดือน 9 เหนือ) จากนั้นมีการเรียไรเงิน เพื่อนำไปใช้จ่ายในการประกอบพิธีกรรม และก่อนถึงวันประกอบพิธีกรรม จะมีการตระเตรียมไม้ไผ่สร้างศาล มีความกว้าง 2.5 เมตร มีความยาว 2.5 เมตร หลักข้างหลักม้าเพื่อวางเครื่องสังเวทไว้ใกล้ ๆ กับหอชัยฯ ให้เรียบร้อยเสียก่อน เมื่อถึงวันรุ่ง วันประกอบพิธีกรรม ในตอนเช้าจัดให้มีพิธีสงฆ์ มีการนิมนต์พระสงฆ์จำนวน 9 รูป กระทำพิธีบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผีบรรพบุรุษ ผีป่า ผีเขา ผีต้นน้ำผีผาย และเหล่าเทพ เทวดาอารักษ์ต่าง ๆ เพื่อความร่มเย็นเป็นสุข แก่ผู้ร่วมพิธีกรรมและชุมชน เป็นอันเสร็จพิธีสงฆ์ ต่อจากนั้นผู้นำอาวุโสหรือประธานในพิธี จะนำเครื่องสังเวทที่เตรียมไว้ แบ่งใส่ชะลอมให้เท่า ๆ กัน ทั้ง 3 ใบ ชะลอมใบแรกและใบที่ 2 ให้คนหามขึ้นไว้บนศาลหลักข้างหลักม้า ส่วนชะลอมใบที่ 3 นั้นจะให้คนหามขึ้นไว้บนหอชัยฯ เมื่อเสร็จแล้ว แก่เหมืองหรือผู้นำอาวุโสจุดธูปเทียนบูชาแล้วกล่าวอัญเชิญอารักษ์ตลอดจนถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ผีผายเทวดาอันประจำรักษาอยู่ ณ หอชัยฯ และเหมืองผาย ให้ได้มารับเอาเครื่องบูชาสังเวทต่าง ๆ ซึ่งมีคำกล่าวว่ ขออันเจิญผีผายผีป่าขุนหลวงมะลังกะแม่ธรณีเจ้าดีเจ้าดินเทวดาอารักษ์ตั้งหลายอันปกปักรักษายังป่าต้นน้ำลำธารภูผาปุตอยจุงปล่อยน้ำปล่อยฝนหื้อชาวบ้านชาวเมืองได้มีน้ำดื่มน้ำใช้ตลอดจนได้บำรุงต้นกล้าต้นข้าวหื้ออุดมสมบูรณ์อย่าหื้อศัตรู หมู่มุ่ร้ายมากวนมาควิฉิมเตอะ (ขออัญเชิญผีพระยาเจ้าผีป่าขุนหลวงมะลังกะ หรือขุนหลวงวิลังคะ แม่ธรณีเจ้าที่เจ้าแดนดินเทวดารักษาทั้งหลายอันปกปักรักษายังป่าต้นน้ำลำธารเจ้าภูผาเจ้าภูเขา จงเปิดน้ำขอฝนจงต้องตามฤดูกาลให้ชาวบ้านชาวเมืองได้มีน้ำดื่ม น้ำใช้ตลอดจน เพื่อได้บำรุงต้นกล้าต้นข้าวหื้ออุดมสมบูรณ์ อย่าหื้อศัตรู หมู่มุ่ร้ายมาทำลายพิธีการเลี้ยงผีขุนน้ำในครั้งนี้)

เมื่อธูปหมดดอก แสดงว่าผีขุนน้ำยินดีและมารับเอาเครื่องเช่นสังเวทไปแล้ว ชาวบ้านที่มาร่วมพิธีกรรมก็จะนำเอาเครื่องเช่นสังเวทนั้นมารับประทานร่วมกัน เป็นอันเสร็จสิ้นพิธีกรรม ต่อจากนั้นมีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในเรื่องของการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำและจัดทำเหมืองผาย ขุดลอกลำเหมืองเป็นต้น และที่จะขาดเสียไม่ได้ คือการอนุรักษ์ต้นน้ำด้วยการปลูกป่า บวชป่า และทำผายทำนบ ผายชะลอน้ำ เพื่อส่งเสริมการอนุรักษ์ต้นน้ำขุนน้ำอย่างยั่งยืนต่อไป

มิติทางพระพุทธศาสนา

สังคมไทยในภาคเหนือรับพุทธศาสนาเข้ามา จึงมีความเชื่อในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด จึงต้องมีการก่อสร้างกรรมดีต่าง ๆ เพื่อเป็นเหตุปัจจัยส่งผลต่อชาติหน้า ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ หลักคำสอนที่สำคัญทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับความเชื่อนี้ สอนให้เชื่อเรื่องกรรมและการเวียนว่ายตายเกิดหรือสังสารวัฏ อันเป็นหลักพื้นฐานของ ศีลธรรม โดยสอนให้เชื่อมั่นในการกระทำว่าทุกการกระทำย่อมมีผลตามมาทำดีย่อมได้รับผลดี ทำชั่วย่อม ได้รับผลชั่ว ทำอย่างไรย่อมได้รับผลอย่างนั้น นอกจากนี้สังคมไทยในภาคเหนือ ยังมีความเชื่อเรื่องผีอยู่เช่นกัน จึงเกิดการผสมผสาน ความเชื่อเรื่องศาสนากับความเชื่อเรื่อง ผีเข้าด้วยกัน

พุทธศาสนาได้หล่อหลอมเข้ากับความเชื่อและลักษณะนิสัยของคน จนกลายเป็นพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน ที่มุ่งไปสู่การดำรงอยู่หรือการพยายามดำรงอยู่ของชีวิต เมื่อเกิดปัญหาต่าง ๆ ขึ้นจึงต้องมีวิธีการแก้ไขปัญหา ความเชื่อเรื่องผีสาง เทวดาเป็นสิ่งที่มียูอยู่ในสังคมไทย ดังนั้นพุทธศาสนาแบบชาวบ้านจึงเป็นการผสมผสานระหว่างพุทธศาสนา และความเชื่อในเรื่องผีสาง เทวดาจน เป็นระบบความเชื่อเช่นนี้ดำรงอยู่ในลักษณะที่พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันในการเลี้ยงผีขุนน้ำนั้น นอกจากนี้เป็นวิถีชาวบ้านแล้ว เมื่อวิเคราะหโดยเอาพระพุทธศาสนาไปจับแล้ว ก็จะทำให้เห็นการประยุกต์หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา หลักธรรมที่ในพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำมีดังนี้

อปริหานิยธรรม 7 อย่าง ธรรมไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อม เป็นไปเพื่อความเจริญฝ่ายเดียว ชื่อว่า อปริหานิยธรรม มี 7 อย่าง คือ

- 1) หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์.
- 2) เมื่อประชุมก็พร้อมเพรียงกันประชุม เมื่อเลิกประชุม ก็พร้อมเพรียงกันเลิก และพร้อมเพรียงกันช่วยทำกิจที่สงฆ์จะต้องทำ
- 3) ไม่บัญญัติสิ่งที่พระพุทธเจ้าไม่บัญญัติขึ้น ไม่ถอนสิ่งที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้แล้ว สมทานศึกษาอยู่ในสิกขาบทตามที่พระองค์ทรงบัญญัติไว้
- 4) ภิกษุเหล่าใดเป็นผู้ใหญ่เป็นประธานในสงฆ์ เคารพนับถือภิกษุเหล่านั้น เชื่อฟังถ้อยคำของท่าน
- 5) ไม่ลุอำนาจแก่ความอยากที่เกิดขึ้น
- 6) ยินดีในเสนาสนะป่า

7) ตั้งใจอยู่ว่า เพื่อนภิกษุสามเณรซึ่งเป็นผู้มีศีล ซึ่งยังไม่มาสู่อาวาส ขอให้มาที่มาแล้ว ขอให้อยู่เป็นสุข

นอกจากนี้ยังมีหลักธรรมเรื่องความกตัญญูอันเป็นหลักธรรมที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่มีในพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ เพราะเป็นการตระหนักถึงคุณค่าและประโยชน์ของต้นน้ำ ที่สร้างความอุดมสมบูรณ์ พืชพันธุ์เจริญเติบโต การตอบแทนต้นน้ำโดยการให้ความเคารพยำเกรงไม่เข้าไปทำลายต้นน้ำ เป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูรู้คุณของธรรมชาติ ชาวล้านนามีพระพุทธศาสนาคอยกลมเกลียวจิตใจ จึงทำให้เป็นคนอ่อนโยน รู้จักคุณค่าของสิ่งรอบตัวทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต

องค์ความรู้จากการศึกษา

การทำพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำสัมพันธ์กับหลักอปริหานิยธรรม โดยมีการประชุมกันปรึกษาหารือกันถึงปัญหาของชุมชน เช่น เมื่อตระหนักถึงความจำเป็นในการใช้น้ำในการเกษตร จึงควรต้องให้ความสำคัญกับต้นน้ำซึ่งเป็นแหล่งที่ให้น้ำที่สำคัญของชุมชน ปัญหาได้ถูกหยิบยกขึ้นมาเพื่อให้คนในชุมชนได้มีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหา การยึดถือในจารีตของชุมชนอันเป็นมรดกจากบรรพบุรุษ ไม่ล่วงละเมิด การเคารพต่อผู้นำชุมชนที่มีคุณธรรม ทำให้ชุมชนนั้นมีกฎระเบียบที่ดีงาม เป็นสังคมแห่งความเอื้ออาทร ปรารถนาดีต่อกัน ทั้งหมดนี้คือการปรับประยุกต์หลักธรรมเพื่อใช้ในการอนุรักษ์น้ำ ตลอดทั้งสภาพแวดล้อม นอกจากนี้ยังมีหลักธรรมเรื่องความกตัญญูอันเป็นหลักธรรมที่สำคัญอีกประการหนึ่งที่มีในพิธีเลี้ยงผีขุนน้ำ เพราะเป็นการตระหนักถึงคุณค่าและประโยชน์ของต้นน้ำ ที่สร้างความอุดมสมบูรณ์ พืชพันธุ์เจริญเติบโต การตอบแทนต้นน้ำโดยการให้ความเคารพยำเกรง ไม่เข้าไปทำลายต้นน้ำ เป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูรู้คุณของธรรมชาติ ชาวล้านนามีพระพุทธศาสนาคอยกลมเกลียวจิตใจ จึงทำให้เป็นคนอ่อนโยน รู้จักคุณค่าของสิ่งรอบตัวทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต

สรุป

การเลี้ยงผีขุนน้ำ เป็นพิธีกรรมพิธีหนึ่งในวิถีชีวิตของชุมชนเกษตรกรรมที่ผูกพันอยู่กับธรรมชาติ โดยเฉพาะชุมชนบริเวณต้นน้ำ นับถือต้นน้ำบนดอยบนเขาสูงเป็นจุดกำเนิดสายน้ำเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดูแล คอยปลดปล่อยนำพาน้ำในแม่น้ำลำคลองหนอง

ฝ่ายให้อุทมสมบุรณ์ เกิดเป็นประเพณีพิธีกรรมเช่นสร้างต้นน้ำ ซึ่งแสดงความสัมพันธ์กับ ทรัพยากรธรรมชาติ เนื่องจากลักษณะทางกายภาพของภาคเหนือมีผลต่อความสัมพันธ์ของ คนในท้องถิ่นดังจะเห็นได้จากพื้นที่ ส่วนใหญ่ทางภาคเหนือประกอบด้วยทิวเขาสูงสลับซับซ้อนและโอบล้อมเป็นแนวยาวรอบเมือง ซึ่งทิวเขาเหล่านี้ปกคลุมด้วยพื้นที่ป่าที่มีความอุดม สมบูรณ์และเป็นแหล่งกำเนิดของแม่น้ำแต่ละสายต่าง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสังคมไทยในภาค เหนือให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบตัว คำเรียก “ผี” ที่เกี่ยวกับทรัพยากรธรรมชาติ เป็นจำนวนมาก เช่น ผีขุนน้ำ ผีเสื้อห้วย ผีเสื้อดง ผีดอน ผีดอย และผีโป่ง เป็นต้น

ชาวบ้านจึงมีความผูกพันกับทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น ตามความเชื่อเรื่อง ผีที่ปรากฏในแผ่นดินล้านนา (ถิ่นเหนือ) แม้ว่าจะไม่สามารถ พิสูจน์ได้ว่าเป็นความจริงหรือไม่ก็ตามแต่สะท้อนจุดประสงค์ที่แน่ชัดว่าเป็นไปเพื่อประโยชน์ในการรักษาสภาพทางจิตใจ ด้วยการปฏิบัติพิธีกรรมที่สอดคล้องกับสาเหตุที่พึงประสงค์ ทั้งนี้จึงใช้ความเชื่อเป็นเครื่องมือ ในการสร้างความมั่นใจ เลื่อมใส ศรัทธา ดังนั้นการสร้างเชื่อต่าง ๆ จึงเป็นสิ่งที่ชาวบ้านสร้างขึ้นเพื่อเป็นขวัญและกำลังใจในการดำเนินชีวิตต่อไป ดังเช่นชาวบ้าน บ้านหนอง หอย ตำบลมะเขือแจ้ อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน

นอกจากพิธีกรรมและการนับถือผีต่างๆ จะเป็นการขอขมา ขอความเป็นสิริมงคลเสริมขวัญกำลังใจของประชาชนแล้ว ยังเป็นวิธีอนุรักษ์ธรรมชาติเพราะชุมชนให้ความสำคัญ เคารพนับถือผีขุนน้ำ เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ที่มักมีการกำหนดกฎเกณฑ์และข้อห้ามต่างๆ ในการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติและรักษาธรรมชาติ การล่วงละเมิดจะก่อให้เกิดการลงโทษจาก ทั้งผีและชุมชนอีกด้วย

ข้อเสนอแนะ

1. บทความนี้สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการจัดการวัฒนธรรมการเลี้ยงผี ขุนน้ำของล้านนาได้
2. การเขียนบทความครั้งต่อไป อาจเพิ่มเติมเรื่องประวัติศาสตร์ ประเพณี วัฒนธรรม เกี่ยวกับการทำนา การทำฝาย เป็นต้น

บรรณานุกรม

- กรมการศาสนา. (2514). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับหลวง**. พิมพ์ครั้งที่ 1. กรุงเทพมหานคร: กรมศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ.
- กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. (2552). **พิธีกรรมและประเพณี**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ชุมนุมชนสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด.
- ประเพณีพื้นเมืองในจังหวัดลำพูน. (2543). **สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดลำพูน**. ลำพูน: กลุ่มส่งเสริมศาสนาและวัฒนธรรม.
- มณี พะยอมยงค์. (2543). **ประเพณีสิบสองเดือนล้านนาไทย “ประเพณีเลี้ยงผีขุนน้ำ”** พิมพ์ครั้งที่ 4. เชียงใหม่: ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล ส.ทรัพย์การพิมพ์.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.